

Margareta Jakubowska

Instrukcje o pracy operacyjnej w latach 1945–1989

Instrukcje o pracy operacyjnej były podstawowym aktem prawnym regulującym działalność operacyjną funkcjonariuszy UB, a następnie SB, jak również stanowiły bazę materiałów szkoleniowych w tym zakresie. Ich treść była znana wyłącznie pracownikom aparatu bezpieczeństwa. Instrukcje oznaczone były najwyższą klauzulą tajności – ściśle tajne, w późniejszym okresie – tajne specjalnego znaczenia. Na przestrzeni ponad czterdziestu lat obowiązywały niżej wymienione akty normatywne:

- 1) Instrukcja (tymczasowa) [o] pozyskaniu, pracy i ewidencji agenturalno-informacyjnej sieci, zatwierdzona przez ministra bezpieczeństwa publicznego Stanisława Radkiewicza, z dnia 13 lutego 1945 roku;
- 2) Instrukcja nr 012/53 o pracy aparatu bezpieczeństwa z siecią agenturalną – rozkaz numer 025/53 o pracy aparatu bezpieczeństwa publicznego z siecią agenturalną z dnia 15 sierpnia 1953 roku, podpisany przez Ministra bezpieczeństwa publicznego Stanisława Radkiewicza;
- 3) Instrukcja nr 03/55 o zasadach prowadzenia rozpracowania agenturalnego i ewidencji operacyjnej w organach bezpieczeństwa publicznego PRL – rozkaz Przewodniczącego Komitetu do spraw Bezpieczeństwa Publicznego Władysława Dworakowskiego, z dnia 24 marca 1955 roku;
- 4) Instrukcja nr 04/55 o zasadach pracy z agenturą w organach bezpieczeństwa publicznego PRL – rozkaz Przewodniczącego KdsBP Władysława Dworakowskiego, z dnia 24 marca 1955 roku;
- 5) Instrukcja nr 03/60 z dnia 2 lipca 1960 o podstawowych środkach i formach pracy operacyjnej Służby Bezpieczeństwa, stanowiąca załącznik do Zarządzenia numer 0121/60 z 2 lipca 1960 roku, zatwierdzona przez ministra spraw wewnętrznych Stanisława Wichę;
- 6) Instrukcja o pracy operacyjnej Służby Bezpieczeństwa resortu spraw wewnętrznych, z dnia 1 lutego 1970 roku, stanowiąca załącznik do Zarządzenia numer 006/70, z dnia 1 lutego 1970 r., zatwierdzona przez ministra spraw wewnętrznych Kazimierza Świątę;

- 7) Instrukcja w sprawie szczegółowych zasad działalności operacyjnej Służby Bezpieczeństwa, będąca załącznikiem do Zarządzenia nr 00102 MSW, z 9 grudnia 1989 r., w sprawie zasad działalności operacyjnej Służby Bezpieczeństwa, podpisana przez ówczesnego ministra spraw wewnętrznych Czesława Kiszcza.

Należy pamiętać, że aparat bezpieczeństwa stanowił trzon funkcjonowania całego systemu politycznego i sprawowania władzy w ówczesnej Polsce. Aparat represji to pojęcie o szerokim znaczeniu, obejmujące zarówno struktury cywilne, jak i wojskowe. Niniejszy artykuł porusza pewne kwestie – oczywiście w formie skrótowej – dotyczące struktur cywilnych, do których należało zaliczyć kolejno: Resort Bezpieczeństwa Publicznego (1944), Ministerstwo Bezpieczeństwa Wewnętrznego (1945) oraz Służbę Bezpieczeństwa MSW (1956) wraz ze strukturami terenowymi. Celem niniejszego opracowania jest syntetyczna charakterystyka wyżej wymienionych instrukcji. Na kierunek i kształt tworzonych przepisów decydujący wpływ miały zmiany polityczne oraz społeczne występujące w tym okresie.

Instrukcje o pracy operacyjnej miały charakter normatywny i zawierały szereg zagadnień związanych z bieżącą pracą operacyjną, ale żadna z nich nie opisywała ich w sposób wyczerpujący. Uzupełnieniem instrukcji były specjalnie przygotowywane materiały szkoleniowe, w których najważniejsze kwestie doprecyzowywano.

Instrukcje regulowały najistotniejsze zagadnienia, a mianowicie: dobór odpowiednich kandydatów na tajnych współpracowników, zbieranie informacji na ich temat, tworzenie charakterystyk, werbunek, spotkania z TW oraz ich bieżące kontrolowanie. Instrukcja tworzyła pewne ramy, dotyczące postępowania funkcjonariuszy aparatu bezpieczeństwa w pracy operacyjnej.

Pierwsza z Instrukcji, z dnia 13 lutego 1945 roku, została określona jako tymczasowa. Dlatego też jej treść była bardzo ogólna i regulowała jedynie podstawowe zagadnienia związane z pracą operacyjną. Nie zawierała absolutnie żadnej analizy sytuacji w kraju czy zasad pracy operacyjnej. W sposób niezwykle skromny określała zakres działalności rezydenta, zasady współpracy z agenturą czy zasady ewidencjonowania zebranych materiałów.

Instrukcja ta została podzielona na czternaście krótkich bloków tematycznych. Blok pierwszy regulował kwestie wyboru kandydatów do werbowania. Blok drugi dotyczył werbunku agentury do pracy wywiadowczej za granicą. Najważniejszymi kryteriami, jakie musiał spełniać kandydat, była znajomość: języka państwa, na którego terenie miał podjąć działalność, oraz jego obyczajów. W bloku trzecim omawiano kwestie wprowadzenia agentury w miejsce odosobnienia, np. w środowisko więzienne, oczywiście po uprzednim jego przygotowaniu, m.in. zaznajomieniu z regulaminem więziennym. Blok czwarty regulował kwestie przewerbowywania zagranicznej agentury. W bloku piątym omawiano kwestie związane z organizacją rezydencji – kto mógł zostać rezydentem, jakie nakładano na niego zadania oraz zagadnienia związane ze współpracą na linii rezydent – pracownik operacyjny. Blok szósty poświęcono na omówienie zasad współpracy z agenturą. W tej części Instrukcji zwrócono uwagę na konieczność dokładnego rozpoznania cech charakterologicznych agenta, jego możliwości poznawczych, zaangażowania w wykonywane obowiązki. Kolejny blok to zasady kontroli pracy agentury. Zasadniczą formą było wprowadzenie w środowisko drugiej agentury w celu weryfikacji działalności pierwszego agenta. W bloku ósmym omówiono formę, jaką powinny posiadać doniesienia agenturalne; zgodnie z zale-

ceniami doniesienia miały być krótkie, syntetyczne, zawierać wszystkie niezbędne dane i być podpisane pseudonimem. W bloku dziewiątym omówiono formy nagradzania agentów, m.in. poprzez środki pieniężne, formy pomocy w uzyskaniu np. lepszej pracy, mieszkania, pomocy rzeczowej. Blok dziesiąty – zmiana miejsca zamieszkania agenta. Dotyczyło to zmiany miejsca stałego pobytu agentury, a w związku z tym dokonania wszelkich niezbędnych formalności związanych z jego zabezpieczeniem i wykorzystaniem na nowym terenie. W bloku jedenastym omówiono warunki, formy rejestracji i przechowywania dokumentacji związanej z agenturą – założenia osobistej i służbowejteczki agenta. W bloku dwunastym instrukcja określała przypadki, w których można było zerwać łączność z agentem. Należały do nich: dekonspiracja agenta, jego nieprzydatność, utrata zaufania do agentury, ciężka choroba bądź śmierć agenta. Kolejny blok to zasady przechowywania osobistych i służbowych teczek agentury. Blok czternasty określał zasady ewidencji agenturalno-informacyjnej sieci. Każdy z agentów, informatorów lub rezydentów, zgodnie z zapisami zawartymi w Instrukcji, miał być zaewidencjonowany w Urzędzie Bezpieczeństwa Publicznego na odpowiednim szczeblu – wojewódzkim, powiatowym lub miejskim. Wzory odpowiednich kart i formularzy stanowiły załączniki numer 1–3 do Instrukcji¹.

Druga z Instrukcji, numer 012/53, o pracy aparatu bezpieczeństwa publicznego z siecią agenturalną, przybliżyła nam obraz ówczesnej rzeczywistości. Wspomina się w niej o walce klasowej, o związanym z tym niebezpieczeństwie szpiegostwa oraz o roli organów bezpieczeństwa publicznego niezbędnych do zwalczania tego typu patologii. Mocno podkreślono rolę dobrze zorganizowanej i prężnie działającej sieci agenturalnej. Poruszony został aspekt nacisku na wypracowywanie ulepszonych form i metod pracy z agenturą oraz przeprowadzanie przez pracowników operacyjnych, przez cały czas, systematycznej kontroli sieci agenturalnej.

Instrukcję podzielono na siedem części. Część pierwsza została poświęcona definicji i podziałowi sieci agenturalnej aparatu bezpieczeństwa. Sieć agenturalną podzielono na trzy kategorie: agentów, informatorów i rezydentów. Zapisy instrukcji regulowały zasady organizacji i rozmieszczenia sieci agenturalnej. Najistotniejszymi elementami planu rozmieszczenia sieci agenturalnej były: kontrwywiadowcza analiza terenu, ujawnienie rozmieszczenia potencjalnie wrogich elementów, wyszczególnienie obiektów będących w zainteresowaniu „wroga”, monitorowanie symptomów nasilenia wrogiej działalności.

Instrukcja przewidywała trzy rodzaje werbunków: na zasadzie uczuć patriotycznych – ideowych lub lojalności; na zasadzie kompromitujących materiałów oraz werbunek za pieniądze lub inne korzyści materialne².

Ponadto w zapisach instrukcji zawarte zostały wskazówki regulujące pracę z agentem (informatorem). Istotnym elementem było opracowanie planu pracy. Ów plan miał obejmować takie zagadnienia, jak: „opracowanie zadań dla agenta na podstawie ogólnego planu sprawy agenturalnej; opracowanie legendy ułatwiającej agentowi wykonanie zadania – względnie umożliwiającej przeprowadzenie kombinacji operacyjnej; perspektywy agenta i ewentualnie nasze [aparatu bezpieczeństwa] za-

¹ Instrukcja (tymczasowa) o pozyskaniu, pracy i ewidencji agenturalno-informacyjnej sieci, z dnia 13.02.1945 r., [w:] *Instrukcje o pracy operacyjnej Aparatu Bezpieczeństwa (1945–1989)*, Warszawa 2004, s. 23–28.

² Instrukcja nr 012/53, z dnia 15.08.1953 r., o pracy aparatu bezpieczeństwa publicznego z siecią agenturalną, [w:] *Instrukcje...*, s. 37.

miary odnośnie dalszego jego wykorzystania; formy systematycznego sprawdzania uczciwości i prawdomówności agenta; sposób wychowania i ideologicznego związania agenta z aparatem bezpieczeństwa; wynagrodzenie agenta”³.

Osobną część przedmiotowej instrukcji stanowił opis zasad pracy z rezydenturą. Rezydent, z racji najwyższego usytuowania w hierarchii, objęty był szczególną opieką i nadzorem aparatu bezpieczeństwa.

Zapisy instrukcji nakładały na kierownictwo aparatu bezpieczeństwa aktywne, osobiste włączenie się w system pozyskiwania i polepszania stanu pracy agenturalnej. Zgodnie z wytycznymi „osobista praca aktywno kierowniczo stwarza warunki do realnej pomocy i kontroli podległego aparatu operacyjnego”⁴.

Instrukcja numer 03/55 o zasadach prowadzenia rozpracowania agenturalnego i ewidencji operacyjnej w organach bezpieczeństwa publicznego PRL, wprowadziła nowe formy rozpracowań w ramach pracy operacyjnej. Zdefiniowano m.in. pojęcie rozpracowania agenturalnego – jako tajnego procesu „wykrywania, dokumentowania i likwidowania, poprzez celową i planową realizację niezbędnych agenturalno-operacyjnych przedsięwzięć, przestępczej działalności ustalonych wrogów PRL i krajów obozu socjalizmu oraz osób podejrzanych o wrogą działalność”⁵, które jednocześnie podzielono na kilka form: sprawę agenturalną grupową, sprawę agenturalną na osobę, sprawę agenturalno-sledczą oraz sprawę agenturalno-poszukiwawczą⁶.

W instrukcji tej znajdziemy również pojęcie kombinacji operacyjnej, określone jako „całokształt przedsięwzięć agenturalno-operacyjnych, podporządkowanych jednolitej koncepcji i umożliwiających organom bezpieczeństwa publicznego rozwiązywanie skomplikowanych zadań agenturalnego rozpracowania w naturalnych bądź stworzonych warunkach”⁷. Pozorowanie określone zostało w § 13 tejże instrukcji jako specjalna metoda rozwiązywania najbardziej skomplikowanych zadań operacyjnych – drogą wprowadzania w błąd przeciwnika, celem przeniknięcia agentury do wywiadów i organizacji zagranicznych lub dobrze zakonspirowanych organizacji w kraju. Metoda silnie powiązana z legendowaniem⁸ jako podstawowym narzędziem powodzenia zadania.

Instrukcja zawierała wytyczne dotyczące dokumentowania działalności rozpracowywanych osób. Dokumentowanie materiałów wpływających od agentury miało być prowadzone w trakcie całego procesu rozpracowania, materiały agenturalne dokładnie i systematycznie sprawdzano, co w rezultacie pozwalało nadać im prawną moc dowodową poprzez np. wykrycie dowodów rzeczowych, przechwycenie obciążającej korespondencji, przeprowadzenie ekspertyz⁹.

³ *Ibidem*, s. 40. Odnośnie do wynagrodzenia agentury instrukcja zawierała zapis, że powinna to być jedna z metod wychowania agenta. Wynagrodzenie (pieniądze, upominki) powinno być uzależnione od konkretnych warunków i rezultatów pracy danego agenta i informatora. Zob. Instrukcja nr 012/53..., s. 42.

⁴ *Ibidem*, s. 45.

⁵ Instrukcja nr 03/55, z dnia 11 marca 1955 r., o zasadach prowadzenia rozpracowania agenturalnego i ewidencji operacyjnej w organach bezpieczeństwa publicznego PRL, [w:] *Instrukcje...*, s. 47.

⁶ *Ibidem*, s. 49–50.

⁷ *Ibidem*, s. 55.

⁸ „Legenda należy do podstawowych terminów pracy wywiadowczej. Każde działanie wywiadowcze i kontrwywiadowcze musi mieć dla utajnienia, oprócz powodu rzeczywistego (spotkanie, opróżnienie skrzynki kontaktowej) również powód fikcyjny, dzięki któremu można «racjonalnie» wyjaśnić wszystkie działania agenta lub oficera wywiadu”. Zob. *Encyklopedia szpiegostwa*, tłum. K. Wojciechowski, Warszawa 1995, s. 146.

⁹ *Ibidem*, s. 56.

Dokonano sformalizowania metody wyprowadzania agentury z rozpracowania. Tym mianem określono przedsięwzięcie, „od którego wyników zależy uchronienie cennych i doświadczonych tajnych współpracowników przed dekonspiracją i kompromitacją”¹⁰. Oprócz rozpracowania agenturalnego, organy bezpieczeństwa prowadziły agenturalno-operacyjną obserwację osób, które uważano za niebezpieczne wobec panującego ustroju. Wykaz osób podlegających obserwacji agenturalnej zawierał § 2 załącznika specjalnego do przedmiotowej instrukcji¹¹.

Teczki obiektowe i zagadnieniowe były prowadzone w celu „koncentracji i systematyzacji materiałów odzwierciedlających sytuację operacyjną i stan pracy kontrwywiadowczej na ważniejszych i specjalnych obiektach gospodarki narodowej oraz w dziedzinie określonych zagadnień pracy operacyjnej”¹². Teczka obiektowa zakładana była na każdy ważniejszy obiekt gospodarczy, w którym prowadzono działalność kontrwywiadowczą. Zapisy instrukcji dawały również możliwość założenia jednej teczki obiektowej na kilka przedsiębiorstw z jednej gałęzi przemysłu. W teczkach zagadnieniowych gromadzono materiały dotyczące form i metod działalności osób bądź grup będących w zainteresowaniu aparatu bezpieczeństwa, plany przedsięwzięć agenturalno-operacyjnych, sprawozdania z prowadzonej działalności oraz wytyczne co do dalszej działalności, odpisy doniesień, zeznań, wykazy rozpracowań i prowadzonych spraw, dane agentury. Z kolei teczki kontrolne zakładano na każdą ze spraw agenturalnego rozpracowania, o szczególnym znaczeniu z punktu widzenia działalności operacyjnej. Na szczególnie ważnych obiektach wydziały Komitetu (Wojewódzkich Urzędów) miały możliwość zakładania teczek kontrolnych celem dokonywania analizy pracy kontrwywiadowczej¹³.

Główne zapisy Instrukcji numer 04/55 o zasadach pracy z agenturą w organach bezpieczeństwa publicznego PRL dotyczyły charakterystyki sieci agenturalnej tworzonej przez agentów, informatorów i rezydentów.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ Paragraf 2 przedmiotowego załącznika określał kategorie osób, jakie podlegały obserwacji agenturalnej, a mianowicie: „1) pracownicy i agenci (o konkretnie ustalonej działalności) byłych organów wywiadu i kontrwywiadu Polski sanacyjnej; 2) osoby zajmujące kierownicze stanowiska w aparacie państwowym, wojskowym i gospodarczym Polski sanacyjnej; 3) osoby, które były dopuszczone do poufnych prac w przedstawicielstwach dyplomatycznych, firmach i innych placówkach państw kapitalistycznych w Polsce sanacyjnej; cudzoziemcy, przedstawiciele krajów kapitalistycznych [...] [niepodlegający rozpracowaniu agenturalnemu]. Ponadto obserwacji agenturalnej poddawano: 1) byłych kapitalistów i byłych obszarników oraz kułaków wykazujących wrogą postawę wobec ustroju PRL; 2) repatriantów i reemigrantów z krajów kapitalistycznych, którzy zajmowali tam kierownicze stanowiska w wojsku i administracji lub przemyśle wojennym (osoby te poddaje się obserwacji za zgodą Komitetu ds. B[ezpieczeństwa] P[ublicznego]; 3) repatriantów – oficerów andersowskich formacji wojskowych, których obecną postawę cechuje wyraźnie nieprzychylny stosunek do ustroju PRL; 4) starszych oficerów oraz pracowników sztabów i komórek wywiadowczych byłych reakcyjnych organizacji w kraju (AK, WiN, NSZ, ZWZ, BCh, WRN i inne), kierowniczego aktywu byłych reakcyjnych partii i ugrupowań (PSL, SN, WRN), byłych aktywnych uczestników trockistowskich grup, oraz – za zezwoleniem Komitetu ds. BP – spośród elementów prawicowo-nacjonalistycznych – jeśli brak danych o ich pozytywnym stosunku do ustroju PRL; 5) znanych z wrogiej postawy wpływowych duchownych, świeckich i zakonnych Kościoła katolickiego, świeckiego aktywu katolickiego oraz wpływowych duchownych i reakcyjnego aktywu innych wyznań i sekt religijnych; 6) znanych z wrogiej postawy wpływowych rewizjonistów niemieckich oraz rodzin przebywających za granicą wybitnych działaczy rewizjonistycznych; 7) byłych kierowników białogwardyjskich organizacji oraz aktywnych działaczy nacjonalistycznych (UPA i in.), jeżeli brak danych o ich pozytywnym stosunku do ustroju PRL; rodzin i najbliższego otoczenia osób zbiegłych za granicę względnie odgrywających poważną rolę w politycznym i społecznym aparacie państw kapitalistycznych lub w reakcyjnych ośrodkach emigracyjnych. Ponadto agenturalnej obserwacji podlegają wszystkie osoby zwolnione z więzień po odbyciu kary za szczególnie niebezpieczne przestępstwa antypaństwowe”.

¹² *Ibidem*, s. 63.

¹³ *Ibidem*, s. 65.

Agent, w myśl przepisów, był jednostką najbardziej zaufaną, wyszkoloną, przeznaczoną do wykonywania wyjątkowo skomplikowanych zadań. To agent był kluczową postacią rozpracowującą osoby będące figurantami w najważniejszych sprawach prowadzonych przez organy bezpieczeństwa.

Informator z kolei określony został jako obserwator działalności osób będących w bezpośrednim zainteresowaniu służb. Jego zadaniem było pozyskanie ich zaufania oraz przekazywanie informacji dotyczących ich działalności.

Mianem rezydentów określano tajnych współpracowników, pozyskiwanych z grona członków i kandydatów Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej. Za ich pośrednictwem pracownik operacyjny kierował pracą informatorów, przekazanych rezydentom na tzw. „łączność”¹⁴.

Instrukcja określała zasady, według których powinno się dokonywać doboru kandydatów do werbunku. Kandydaci na tajnych współpracowników musieli spełnić pewne kryteria – różne, w zależności od kategorii, do jakiej się zaliczali. „Kandydata na agenta dobieramy spośród: uczestników rozpracowywanej organizacji lub grupy [...], a także spośród tych osób, które wywiady imperialistyczne [...] zamierzają wykorzystać do swoich celów. [...] Spośród osób [...] celowe jest werbowanie tych, które [...] są w stanie pomóc organom bezpieczeństwa publicznego w wykrywaniu zamierzeń i poczynić wroga”¹⁵. Kandydaci do werbunku w charakterze informatora mieli być dobierani spośród tych osób, które utrzymywały kontakty, zarówno prywatne, jak również służbowe, z osobami będącymi w zainteresowaniu służb bezpieczeństwa. Rezydentów dobierano z grona członków i kandydatów PZPR, którzy ze względu na swoje przygotowanie, osobiste walory i oblicze moralne, byli w stanie kierować przekazanymi im na łączność informatorami, zgodnie z wytycznymi przekazanymi im przez prowadzącego oficera operacyjnego¹⁶.

Zapisy instrukcji nakładały ograniczenia werbunku tajnych współpracowników wszystkich kategorii spośród m.in. członków partii, posłów na Sejm, członków prezydium Rad Narodowych, sędziów, prokuratorów. Jeśli chodzi o werbunek w charakterze informatorów i rezydentów, ograniczenia dotyczyły kierowników przedsiębiorstw, dyrektorów Państwowych Ośrodków Maszynowych, Państwowych Gospodarstw Rolnych i przewodniczących spółdzielni produkcyjnych, jeżeli celem byłoby rozpracowanie podległych im pracowników, bądź utrzymanie łączności z zatrudnionymi na zarządzanym przez nich obiekcie tajnymi współpracownikami¹⁷.

W instrukcji pojawiło się pojęcie tajnego zatrzymania, tzw. tajnego zdjęcia, które określono jako „przedsięwzięcie operacyjne, realizowane w naturalnych lub celowo stworzonych warunkach umożliwiające zaszyfrowanie na pewien czas konspiracyjnego zatrzymania osoby, którą zamierzamy werbować lub aresztować”¹⁸. To przedsięwzięcie mogło być zastosowane wobec kandydatów wywodzących się ze środowisk wrogich systemowi, w stosunku do których zgromadzony materiał dowodowy pozwalał na ich aresztowanie. Zastosowanie tej metody wymagało zezwolenia kierow-

¹⁴ Instrukcja nr 04/55, z dnia 11 marca 1955 r., o zasadach pracy z agenturą w organach bezpieczeństwa publicznego, [w:] *Instrukcje...*, s. 69.

¹⁵ *Ibidem*, s. 70.

¹⁶ *Ibidem*, s. 71.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Ibidem*, s. 74.

nictwa Komitetu i kierowników wojewódzkich urzędów ds. BP¹⁹. Istotnym elementem całego przedsięwzięcia był dobór miejsca, w którym planowano dokonać zwerbowania. Mógł to być specjalny lokal przeznaczony do werbunku tajnych współpracowników, hotel, mieszkanie czy miejsce pracy osoby werbowanej. Ograniczenia dotyczyły zakazu werbowania w lokalach należących do organizacji partyjnych, administracji państwowej, władzy sądowniczej.

Instrukcja zawierała wskazówki dotyczące wychowania tajnych współpracowników, które polegało na „systematycznym wpajaniu im uczucia miłości do Polski Ludowej i nienawiści do jej wrogów, jak również na przygotowaniu agentury do wykonania trudnych i odpowiedzialnych zadań, zleczanych przez organy bezpieczeństwa publicznego. Wychowanie ideologiczne tajnych współpracowników następowało podczas spotkań przez omawianie z nimi posunięć Partii i Rządu w dziedzinie polityki wewnętrznej i zagranicznej [...] prawidłowe naświetlanie niezrozumiałych dla nich zagadnień natury politycznej. Powinno również uzmysłowić tajnemu współpracownikowi głęboki polityczny sens jego współpracy z organami bezpieczeństwa [...], stworzyć i rozwinąć w nim poczucie współodpowiedzialności za stan bezpieczeństwa [...], pobudzić ich czujność polityczną, pomóc w rozpoznawaniu wroga, w demaskowaniu jego przestępczych zamierzeń i poczynąń”. Wychowanie operacyjne (szkolenie operacyjne) obejmowało sposoby i metody pracy stosowane przez aparat bezpieczeństwa, których znajomość była niezbędna tajnemu współpracownikowi do prawidłowego wykonywania powierzonych mu zadań²⁰.

Instrukcja numer 03/60 z dnia 2 lipca 1960 roku o podstawowych środkach i formach pracy operacyjnej Służby Bezpieczeństwa została wprowadzona na podstawie Zarządzenia nr 0121/60 Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 2 lipca 1960 roku, w sprawie nowych zmian przepisów o podstawowych środkach i formach pracy operacyjnej służby bezpieczeństwa. Moc obowiązującą traciła Uchwała byłego Komitetu ds. Bezpieczeństwa Publicznego z dnia 11 marca 1955 roku „o zasadach pracy z agenturą, prowadzeniu rozpracowań agenturalnych i ewidencji operacyjnej” oraz Instrukcje nr 03/55 i 04/55, a także inne akty prawne, których zapisy pozostawały w sprzeczności z przepisami nowo wprowadzonej Instrukcji. Instrukcja regulowała zakres działalności operacyjnej Służby Bezpieczeństwa, powołanej ustawą Sejmu z 13 listopada 1956 roku. Zgodnie z zapisami „służba bezpieczeństwa Ministerstwa Spraw Wewnętrznych powołana jest do zwalczania działalności wymierzonej przeciwko ustrojowi Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, budownictwu socjalistycznemu i interesom mas pracujących. W wykonaniu tej funkcji służba bezpieczeństwa zajmuje się ujawnianiem, rozpoznawaniem i likwidowaniem szpiegowskiej działalności imperialistycznych wywiadów oraz działalności dywersyjnej, sabotażowej i terrorystycznej, jak też wszelkiego rodzaju wrogiej działalności wymierzonej przeciwko socjalistycznemu rozwojowi naszego kraju i obliczonej na utrudnianie i hamowanie polityki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej i Rządu PRL”²¹.

Instrukcję podzielono na cztery części. Część pierwszą poświęcono zasadom uzyskiwania i korzystania z pomocy obywateli w pracy służby bezpieczeństwa. Zapisy

¹⁹ *Ibidem*, s. 73–74.

²⁰ *Ibidem*, s. 79–83.

²¹ Instrukcja nr 03/60, z dnia 02 lipca 1960 r., o podstawowych środkach i formach pracy operacyjnej służby bezpieczeństwa, [w:] *Instrukcje...*, s. 94.

Instrukcji nakładały na pracowników operacyjnych obowiązek poważnego podchodzenia do informacji udzielanych im przez obywateli. Dotyczyło to zarówno przekazu ustnego, bezpośredniego, jak również formy pisemnej (także doniesień anonimowych). Każda z osób zwracająca się do organów bezpieczeństwa z informacją miała zostać przyjęta, wysłuchana i w miarę możliwości wstępnie poinformowana, w jakim zakresie przekazana informacja okazała się wartościowa. Funkcjonariusze SB mieli obowiązek utrzymywania kontaktów z osobami, które z racji pełnionych funkcji bądź zajmowanych stanowisk posiadały wiedzę dotyczącą ewentualnych nieprawidłowości czy zdarzeń, jakie miały miejsce w ich zawodowym otoczeniu.

Część druga normatywu określała zasady pozyskiwania i pracy z tajnymi współpracownikami. Praca z tajnymi współpracownikami była „podstawowym środkiem realizacji zadań służby bezpieczeństwa z wrogią działalnością [...], a właściwy dobór i wykorzystanie tajnych współpracowników do tych spraw posiada zasadnicze znaczenie dla skutecznej walki z wrogiem”²².

Część trzecia instrukcji obejmowała sprawy operacyjne oraz zasady ich prowadzenia. W tej części normatywu wprowadzono następujące kategorie spraw operacyjnych: sprawę rozpracowania operacyjnego, sprawę obserwacji operacyjnej, sprawę operacyjnego sprawdzenia i sprawę obiektową.

Część czwarta instrukcji obejmowała obowiązek rejestracji dokumentacji wytworzonej w zakresie pracy z tajnymi współpracownikami i w zakresie spraw operacyjnych. Rejestracja miała być dokonana w Biurze „C” lub właściwym Wydziale „C” KWMO, w ciągu 48 godzin od zaistnienia faktu bądź wykonania czynności podlegającej rejestracji²³.

Instrukcja o pracy operacyjnej Służby Bezpieczeństwa Resortu Spraw Wewnętrznych z dnia 1 lutego 1970 roku została wprowadzona na podstawie Zarządzenia nr 006/70 MSW z dnia 1 lutego 1970 roku, w sprawie pracy operacyjnej Służby Bezpieczeństwa resortu spraw wewnętrznych. Zgodnie z zapisem, celem jej wprowadzenia było dostosowanie zasad i form pracy operacyjnej SB do jej aktualnych zadań. Głównym zadaniem Służby Bezpieczeństwa było „zapobieganie wrogiej działalności, aktywne i systematyczne rozpoznawanie wrogo działających osób, grup i ośrodków oraz wykrywanie sprawców przestępstw antypaństwowych”²⁴. Sformalizowano zakres współdziałania Służby Bezpieczeństwa, Służby Milicji oraz innych organów resortu spraw wewnętrznych. Zgodnie z zapisami Służba Milicji zobowiązana została do „udzielania niezbędnej pomocy i współdziałania ze służbą bezpieczeństwa w realizacji stojących przed nią zadań”, ze szczególnym uwzględnieniem tych komend MO (miejskich, dzielnicowych, posterunków), w których nie działały referaty do spraw bezpieczeństwa²⁵.

Praca operacyjna została oparta na czterech podstawowych zasadach: praworządności i ochrony autorytetu władzy ludowej, obiektywności, efektywności i skuteczności oraz tajności.

Szczególne miejsce w zapisach instrukcji zostało przeznaczone dla instytucji tajnego współpracownika jako podstawowego źródła pozyskania informacji. Poza taj-

²² *Ibidem*, s. 97.

²³ *Ibidem*, s. 120.

²⁴ Instrukcja o pracy operacyjnej Służby Bezpieczeństwa, z dnia 2 lutego 1970 r. [w:] *Instrukcje...*, s. 124.

²⁵ *Ibidem*, s. 125.

nymi współpracownikami, innymi źródłami informacji wymienionymi w instrukcji byli obywatele, organy administracji, biegli oraz specjaliści. Ponadto, SB uzyskała możliwość angażowania konsultantów, czyli osób, które ze względu na posiadanie wysokich kwalifikacji naukowych lub zawodowych, mogły zostać powołane w celu zbadania niektórych problemów powstałych w toku pracy operacyjnej²⁶.

W instrukcji poświęcono sporo miejsca rzeczowym źródłom informacji, a zaliczono do nich niżej wymienione dokumenty i przedmioty:

- „związane z działalnością będącą przedmiotem zainteresowania Służby Bezpieczeństwa (np. materiały szpiegowskie, ulotki, anonimy),
- świadczące o związku osób podejrzanych z faktami będącymi przedmiotem zainteresowania operacyjnego (np. odciski linii papilarnych, przybory do szyfrowania, tajnopisy itp.),
- uzyskane w wyniku obserwacji, przeszukania, przeglądu korespondencji (PP, PT, PDF), nasłuchu radiowego (RKW),
- stanowiące dokumentację pracy jednostek resortu spraw wewnętrznych (Służby Bezpieczeństwa, Służby Milicji, Departamentu Społeczno-Administracyjnego) oraz innych urzędów, instytucji państwowych i organizacji społecznych”²⁷.

Do metod pracy operacyjnej zaliczono: analizę operacyjną, sprawdzenie operacyjne, inwigilację operacyjną, kombinację operacyjną oraz rozpracowanie operacyjne²⁸.

Rodzajami spraw operacyjnych wymienionymi w instrukcji były: 1) sprawa operacyjnego sprawdzenia wszczynana w celu potwierdzenia prawdziwości uzyskanych informacji; 2) sprawa operacyjnego rozpracowania, gdy osoba bądź grupa osób prowadziła wrogą działalność i zachodziła potrzeba uzyskania dowodów przedmiotowej działalności; 3) sprawa obiektowa zakładana na instytucje i organizacje, które zgodnie z obowiązującymi wówczas założeniami były traktowane jako wróg obowiązującego systemu; 4) kwestionariusz ewidencyjny będący formą dokumentacji operacyjnej inwigilowanych osób, które były w przeszłości karane za wrogą działalność bądź podejrzewano, że w określonych warunkach mogłyby podjąć działalność antysystemową²⁹.

Pojawiło się pojęcie legalizowania czynności operacyjnych, mające na celu uzyskanie materiału dowodowego, w postaci umożliwiającej jego wykorzystanie w postępowaniu przygotowawczym na gruncie procesowym.

Ostatnia z obowiązujących instrukcji została wprowadzona na podstawie Zarządzenia nr 00102 Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 9 grudnia 1989 roku, w sprawie zasad działalności operacyjnej Służby Bezpieczeństwa. Z zapisów instrukcji wynikało, że Służba Bezpieczeństwa w działalności operacyjnej korzystała: z osobowych źródeł informacji, do których zaliczano tajnego współpracownika, osobę informującą i konsultanta oraz z rzeczowych źródeł informacji, określonych jako „wszelkiego rodzaju materiały zawierające interesujące Służbę Bezpieczeństwa wiadomości”³⁰.

²⁶ *Ibidem*, s. 134.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*, s. 135.

²⁹ *Ibidem*, s. 135–136.

³⁰ Instrukcja w sprawie szczególnych zasad działalności operacyjnej Służby Bezpieczeństwa z dnia 9 grudnia 1989 r. [w:] *Instrukcje...*, s. 142.

Tajnym współpracownikiem była osoba pozyskana do współpracy z SB w celu pozyskiwania w sposób niejawni ważnych informacji oraz realizacji innych zadań. Dodatkowo TW mógł, z upoważnienia Służby Bezpieczeństwa, kierować lub koordynować pracę innych tajnych współpracowników. Mianem osoby informującej określano osobę pomagającą doraźnie i w sposób tajny Służbie Bezpieczeństwa, poprzez udzielanie informacji o osobach, zdarzeniach i zjawiskach. Konsultant był osobą, która ze względu na posiadanie specjalnych wiadomości, udzielała SB informacji w postaci ocen i ekspertyz oraz tłumaczeń językowych, niezbędnych w zakresie działalności operacyjnej³¹.

Typując kandydata na tajnego współpracownika, należało brać pod uwagę potrzeby operacyjne, predyspozycje i możliwości operacyjne kandydata, jego cechy osobiste. Pozyskanie TW miało stanowić akt jednorazowy i zakończyć się przyjęciem od kandydata własnoręcznie sporządzonego i podpisanego nazwiskiem zobowiązania. Po wyrażeniu zgody pracownik operacyjny omawiał z tajnym współpracownikiem podstawowe zasady, takie jak: sposób wykonywania zadań, system łączności, rozliczanie poniesionych kosztów i formy wynagradzania. Dokumentacja dotycząca TW gromadzona była w teczce personalnej i teczce pracy tajnego współpracownika, przechowywanych w jednostkach Służby Bezpieczeństwa. Do współpracy z tajnym współpracownikiem należało wyznaczyć funkcjonariusza o podobnych cechach charakterologicznych, poziomie intelektualnym i w miarę możliwości zbliżonym wiekowo. Podstawową formą łączności były spotkania osobiste; w zależności od zaistniałej sytuacji dopuszczano zastosowanie pomocniczych form łączności³². W celu zapewnienia łączności oraz konspiracji spotkań i kontaktów wykorzystywano mieszkania kontaktowe (MK), lokale kontaktowe (LK) oraz punkty kontaktowe (PKT).

Zadania zlecane tajnemu współpracownikowi miały być realne i uwzględniać termin ich wykonania. Zadania, które realizowano w ramach kombinacji i gry operacyjnej, opracowywano na piśmie i przekazywano TW do zapoznania. Jego działalność zgodnie z zapisami instrukcji podlegała systematycznej kontroli – poprzez ocenę otrzymywanych od tajnego współpracownika informacji, jak również analizę postępowania TW w trakcie realizacji zleconych zadań. Ocena współpracy z tajnym współpracownikiem sporządzana była po zakończeniu sprawy, a w przypadku działań prowadzonych długofalowo – nie rzadziej niż raz na dwa lata. Wobec osoby informującej oraz konsultanta, instrukcja przewidywała uproszczone zasady współpracy, takie jak m.in.: opracowywanie kandydatów w ramach zabezpieczenia operacyjnego, niepobieranie zobowiązania o współpracy, omawianie w trakcie współpracy problemów związanych z prawidłowym wykonywaniem zadań czy prowadzenie dokumentacji w ramach jednej teczki ewidencji operacyjnej.

W przedmiotowej instrukcji, po raz pierwszy, wśród rzeczowych źródeł informacji, zwrócono uwagę na źródła o charakterze informatycznym. Jako rzeczowe źródła informacji wymieniono m.in. środki techniki operacyjnej, informacje pochodzące z urzędów państwowych, organizacji politycznych i społecznych, dane z systemów informatycznych³³.

³¹ *Ibidem*, s. 142.

³² *Ibidem*, s. 143–145.

³³ *Ibidem*, s. 149.

Instrukcje o pracy operacyjnej w latach 1945–1989

W tej skrótowej charakterystyce instrukcji o pracy operacyjnej, których przepisy obowiązywały na przełomie blisko pół wieku, istotne było zasygnalizowanie wieloaspektowości działań operacyjnych w oparciu o akty normatywne. Czynności, jakie podejmował aparat bezpieczeństwa na przestrzeni tego okresu ulegały niewielkim modyfikacjom. Należy jednak pamiętać, że zapisy instrukcji wyznaczały tylko podstawowe formy i metody działań operacyjnych, dając możliwość szerszego ich zastosowania w praktyce.